

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТА ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

<https://doi.org/10.15407/scin16.05.003>

Т.О. ПЕТРУШИНА

Інститут соціології НАН України,
вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, Україна,
+380 44 255 7107, +380 44 255 7516,
i-soc@i-soc.org.ua

СОЦІОЛОГІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

***Вступ.** Попри поширене вживання, поняття модернізації не є чітко визначеним. Конкретизація його змісту залежить від світоглядної позиції дослідника.*

***Проблематика.** Внаслідок запровадження неоліберальних принципів господарювання відбулося не вдосконалення суспільства й зростання добробуту населення, а перетворення України в сировинний придаток глобального капіталізму і найбіднішу країну Європи.*

***Мета.** Дослідити суспільну думку щодо модернізації українського суспільства і з'ясувати перспективи вітчизняної науки та інноваційного розвитку України.*

***Матеріали й методи.** Аналіз статистичної інформації і наукових публікацій з проблем модернізації, даних соціологічного моніторингу соціальних змін в українському суспільстві і двох експертних опитувань (науковців НАН України і фахівців з питань інноваційного розвитку).*

***Результати.** Доведено, що проведена трансформація українського суспільства за своєю суттю є не модернізацією, а неоліберальним експериментом під модерністським прикриттям, що відкинув Україну з когорти найбільш промислово і науково розвинених країн на периферію сучасного світу, призвів до зубожіння і тотальної зневіри більшості громадян. Показано, що у межах існуючої неоліберальної моделі й укорінення олігархічної влади здійснити модернізацію України і перейти до інноваційного розвитку неможливо. Вітчизняна наука внаслідок фінансового геноциду й відсутності державної підтримки позбавлена можливості ефективно виконувати свої суспільні функції, зокрема бути одним із вирішальних агентів модернізації суспільства в інтересах усіх громадян.*

***Висновки.** За теорією модернізації як ідеолого-теоретичним конструктом сучасності стоять конкретні політичні й ідеологічні інтереси великого капіталу. Нав'язана Україні теорія і практика неоліберальної модернізації як основного засобу виходу на шлях успішного соціально-економічного розвитку не виправдала покладених на неї надій і призвела до хронічнокризового стану суспільства. Це вимагає пошуку іншої, альтернативної моделі розвитку.*

Ключові слова: модернізація суспільства, неоліберальна модернізація, українське суспільство, інноваційний розвиток, вітчизняна наука, суспільна думка, соціологічні опитування.

Цитування: Петрушина Т.О. Соціологічне осмислення модернізації сучасного українського суспільства. *Наука іннов.* 2020. Т. 16, № 5. С. 3–20. <https://doi.org/10.15407/scin16.05.003>

Питання модернізації українського суспільства набуло актуальності з перших років проведення радикальних економічних реформ, що стали драйверами докорінних змін не лише соціально-економічного устрою, а й всієї соціокультурної системи та інституційної матриці. Концепт модернізації завжди знаходився в полі постійної уваги соціальних дослідників, зокрема соціологів. Але сьогодні «модернізаційна» термінологія набула ознаки необхідного, модного контексту, який повинен, часом навіть формально, бути присутнім у назвах наукових досліджень. Проте, не зважаючи на давню історію та поширеність вживання цього фундаментального поняття, воно й досі залишається одним із багатозначних і чітко не визначених. Хоча проведення модернізації суспільства потребує фундаментального розуміння сутності бажаних соціальних змін і суспільного консенсусу щодо вибору модернізаційної моделі розвитку, повинна бути розроблена науковообґрунтована програма поетапного впровадження системи відповідних заходів, забезпечено постійний зворотній зв'язок реформаторів із суспільством, запроваджено соціологічний моніторинг соціальних змін для оперативного коригування за потреби програми модернізації.

Оскільки наука за визначенням своїх соціальних функцій повинна бути одним із вирішальних агентів модернізації суспільства, важливо виявити уявлення провідних науковців України, які є експертами щодо стану й проблем вітчизняної науки, про сутність модернізації суспільства й роль науки в цьому процесі. Метою роботи є аналіз теоретичних уявлень інтелектуальної еліти країни про модернізацію українського суспільства і роль в ній вітчизняної науки, узагальнення сприйняття українськими громадянами модернізаційних змін, що відбуваються, та з'ясування перспектив вітчизняної науки та інноваційного розвитку України за даними експертних і масових опитувань.

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Огляд накопичених теоретико-методологічних підходів, як і розгорнуте теоретизування відносно поняття модернізації, не є предметом аналізу в роботі. Завданням було розкрити розуміння науковим інтелектом сучасної України ідеї модернізації саме українського суспільства, проаналізувати громадську думку стосовно національної практики запровадження модернізаційних змін і таким чином привернути увагу зацікавленої (наукової) громадськості до подальшої розробки цих вкрай важливих дискусійних питань з метою забезпечення ефективного соціально-економічного розвитку суспільства. У цьому контексті достатньо визначити принципіві концептуальні положення, що розкривають історію питання і сутність поняття модернізації.

За визначенням авторів міжнародної енциклопедії економічної соціології, «термін «модернізація» належить до історичних процесів, що включають секуляризацію і демістифікацію, індивідуалізацію і демократизацію, бюрократизацію і раціоналізацію засобів-цілей технологічних відносин і ціннісних орієнтацій» [1, с. 451]. Тобто, це термін, який визначає різноманітні процеси, і належить, по суті, до категорії «термінів-парасольок», що передбачають багатокомпонентність змісту і набувають конкретної специфіки залежно від фокусу аналізу й світоглядної позиції науковця/соціального суб'єкта. Отже, для плідного наукового дискурсу необхідною є чітка визначеність і однозначне розуміння як сутності поняття, так і соціального феномену модернізації, яке воно віддзеркалює.

У загальному сенсі під модернізацією суспільства розуміють сукупність адекватних викликам часу змін, націлених на його вдосконалення згідно найкращих існуючих взірців. Вони охоплюють індустріалізацію, перехід від традиціоналізму до раціоналізму та інші соціальні процеси, що позначаються на всіх соціальних

інститутах, від сім'ї до політики. Невід'ємною складовою модернізації суспільства сьогодні стали процеси інформатизації та цифровізації, які не тільки дали людині принципово нові технічні й технологічні можливості організації щоденних життєвих практик і життєдіяльності суспільства в цілому, а й призвели до його якісної трансформації у інформаційне суспільство, в якому природньою і звичною стала невідома ще в ХХ столітті нова форма соціальної реальності — віртуальна. Зрозуміло, що модернізація — це довготривалий процес соціальних змін, який охоплює всі сфери суспільства. Лише теоретично можна виділити окремі види модернізації: технологічну, економічну, соціокультурну, політичну тощо. В реальному бутті ці речі, як взаємопов'язані і невіддільні, або посилюють одна іншу, або стримують потенціальний розвиток. Так, модернізація економічної підсистеми як базису суспільства, що забезпечує його розвиток і відтворення, неможлива без відповідної модернізації технологічної сфери, політичних підходів до стратегічних програм розвитку суспільства, а також культури соціуму, яка визначає якість соціальності, а, отже, всі її прояви.

Сама ідея модернізації походить з концепцій соціально-економічного розвитку сучасних суспільств. Теорії модернізації суспільства були створені в середині ХХ ст., в період розпаду колоніальної системи капіталізму і появи країн «третього світу», які, на думку архітекторів світової економіки, мали розвиватися за універсальним сценарієм найбільш розвинутих західних країн. На відміну від теорій нелінійного розвитку (теорій цивілізацій, соціокультурної самобутності тощо), що заперечують єдиний універсальний шлях соціального прогресу, теорії модернізації належать, як справедливо типологізує відома дослідниця соціокультурної динаміки господарського життя Н. Зарубіна, до лінійних теорій соціально-економічного розвитку, що «розглядають історичний розвиток суспільства як рух від при-

митивних господарських і соціокультурних форм до все більш складних... на основі універсальних законів» [2, с. 132]. Проте теорії модернізації принципово відрізняються від інших лінійних теорій прогресу, зокрема від марксистської теорії суспільно-економічних формацій, своїми світоглядними рамками мислення виключно в межах капіталістичної системи господарювання.

Як наголошують автори енциклопедичної статті про «модерніті», соціальні науки при аналізі сучасного суспільства висвітлюють насамперед загальне розуміння капіталізму, а не розуміння самого суспільства, яке є більш широким поняттям і феноменом, ніж домінуючий спосіб виробництва [1, с. 451]. Змінюються акценти та ключові характеристики процесу модернізації (органічна/первинна і неорганічна/вторинна модернізація [3, с. 122]; співвідношення модернізації як процесу і модерніті як культурної програми/характеристики сучасного західного суспільства [2, с. 137; 1, с. 452]), парадигми і назви теоретичних конструкцій (від крайньої вестернізації до «антимодернізації» і концепцій самобутнього розвитку [3, с. 143]; від класичних теорій модернізації до концепцій неомодернізації і неоліберальної модернізації [4, с. 54–58])¹, посилюється критика поширених раніше моделей модернізації, зокрема моделі наздоганяючого розвитку [7]), а суть сучасних теорій і практик модернізації залишається незмінно апологетичною щодо сприйняття капіталістичної системи як найвищого взірця суспільного прогресу. «Теорія і практика модернізації ... нав'язується суспільній думці як єдино вірний шлях до економічного росту і розвитку» з метою втягування всіх країн світу в систему глобального капіталізму в інтересах держав-членів ОЕСР [7, с. 5].

¹ Головні етапи розвитку теорій модернізації (перший — з 1950-х років до початку 1960-х; другий — з середини 1960-х років до кінця 1980-х років; третій — з 1990-х років до сьогодні) добре досліджені вітчизняними та зарубіжними науковцями [4, с. 54–58; 5, с. 105–106; 6].

Безальтернативне нав'язування колишнім соціалістичним і колоніальним країнам неоліберальної моделі розвитку під прикриттям модернізації не стримується ані відсутністю теоретичної чіткості й визначеності самого поняття «модернізація»², ані явними провалами практики модернізації за неоліберальними рецептами, ані аргументованою критикою ідеї модернізації з боку відомої школи світ-системного аналізу І. Валлерстайна [7, с. 8–10], яка довела її роль у закріпленні поділу світу на «центр», «напівпериферію» і «периферію», ані переконливим викриттям ролі «наздоганяючого розвитку» у продукуванні «розвитку недорозвитку» в країнах «третього світу» відомим латиноамериканським економістом Р. Пребишем. На відміну від сучасних західних теорій модернізації теоретики «школи залежності» Р. Пребиша довели, що бідність «периферії» і багатство «центру» є закономірним результатом нерівноправних відносин між ними, а не наслідком культурних відмінностей або традицій [9, с. 133–135].

Оскільки найбільша увага завжди приділялася саме економічній модернізації, рекомендації щодо її реалізації, як справедливо наголошує російський соціолог О. Петров, «фор-

мулювалися під впливом пануючих у той чи інший період у розвинених західних країнах економічних концепцій (у 1940–50-ті рр. кейнсіанство, у 1970–80-ті – неолібералізм)» [4, с. 56]. Саме О. Петрову, визнаному фахівцю з цих питань, належить визначення неоліберальної модернізації, яке знімає завісу термінологічного «соціологічного туману» і чітко висвітлює сутність цього сучасного феномену. Зазначене поняття – це «керований процес трансформації господарства і суспільства, державний контроль за здійсненням якого реалізується на основі постулатів ліберально-монетаристської парадигми, сформульованих Ф. фон Хайеком, М. Фрідменом і представниками чиказької школи в неокласичній економічній теорії» [10, с. 118]. Досвід постсоціалістичної трансформації колишніх радянських республік, зокрема й України, за неоліберальними рецептами робить цілком слушним постановку питання В. Ядовим: «Чи правомірно кероване згори створення капіталістичного виробництва на чужій йому основі все-таки називати модернізацією?», тим паче за відсутності адекватної демократизації і розвинутих структур громадянського суспільства [8, с. 89].

Отже, поняття модернізації має три змістових навантаження:

1) надання предмету/процесу сучасного характеру, пристосування до сучасних стилів, поглядів, ідей, смаків, потреб (при цьому, як справедливо зазначено в енциклопедичному словнику з економіки та інформації, модернізуються в основному машини, обладнання, технологічні процеси [11, с. 161]);

2) суспільний процес, в ході якого колишні аграрні, історичні чи сучасні суспільства стають розвинутими;

3) специфічна модель суспільного розвитку, запропонована американськими соціологами-функціоналістами у 1950–1960-х рр. У західній соціології термін «модернізація» у другому смислового вимірі включає, крім індустріалізації, широкий діапазон соціальних процесів. У класичній соціологічній теорії мо-

² Понятійна невизначеність і зміни концептуальних підходів призвели до перегляду термінологічного апарату і більш широкого вживання терміну «ідентичність» замість поширеного раніше терміну «традиційність». Деякі дослідники в контексті ідей «модернізації в обхід модерніті» пропонують навіть замінити поняття «модернізація» на «індустріалізація» [3, с. 129, 132]. Відомий російський соціолог В. Ядов, ексдиректор Інституту соціології РАН і колишній керівник Центру досліджень соціальних трансформацій, вважає за краще використовувати більш адекватне поняття трансформації. Разом із іншим відомим російським соціологом Т. Заславською, засновницею Новосибірської економ-соціологічної школи, колишнім співпрезидентом Міждисциплінарного центру соціальних та економічних наук і ексголовою правління Левада-центру, він трактує модернізацію як «зростання здібностей до соціальних перетворень з метою підвищення конкурентоспроможності у світосистемі» [8, с. 90].

дернізація була концептуалізована Е. Дюркгеймом як соціальна диференціація, М. Вебером — як процес раціоналізації, а К. Марксом — як процес комодифікації. На відміну від цього «відкрито-завершеного поняття» тлумачення модернізації у вимірі специфічної моделі суспільного розвитку широко критикувалося за Західно-центристський підхід, який нав'язував західну модель і відкидав можливість інших форм суспільства, що з'являлися у «третьому» світі, ігнорував вплив колоніалізму і неокolonіалізму тощо [12, с. 421]. Як зазначено в *Collins Dictionary of Sociology*, за теорією модернізації стояли як політичні, так й ідеологічні інтереси. Чимало великих теоретиків із Сполучених Штатів виконували роль урядових консультантів і відкрито сприяли згортанню соціалізму чи комунізму у «третьому світі» [12, с. 422]. І сьогодні, на думку професора Університету Алабами в Бірмінгемі У. Кокерхема, теорія модернізації залишається суперечливою, оскільки вона надає привілейовані позиції розвиненим країнам, які розглядаються як моделі у світовій економіці, і оминає проблеми експлуатації бідних країн багатими [13]. А як же розуміють модернізацію українського суспільства представники наукової академічної еліти нашої країни?

ВІТЧИЗНЯНІ НАУКОВЦІ ПРО МОДЕРНІЗАЦІЮ

В межах науково-дослідної роботи «Роль науки в модернізації українського суспільства», виконаної в Інституті соціології НАН України відповідно до Плану з реалізації завдань і заходів Концепції розвитку НАН України на 2014–2023 рр., у 2016 році було проведено експертне опитування найбільш компетентних вітчизняних фахівців щодо стану наукової сфери у сучасній Україні. В опитуванні взяли участь 38 українських учених, до яких звернулися як до експертів, зважаючи не лише на їхню обізнаність щодо стану справ у науковій сфері України, а й на особисту громадянську позицію у відстоюванні інтересів вітчизняної

науки (списки експертів, які брали участь в опитуванні, як і їхні загальні характеристики, наведено в роботі «Стан науки в Україні (за оцінками вітчизняних та зарубіжних експертів)» [14].

Поділяючи думку видатного французького соціолога П. Бурдьє щодо наукової істини як знання, яке пройшло іспит дискусією і є узагальненням різних точок зору, в межах зазначеного дослідження вважали за необхідне не нав'язувати власного бачення модернізації суспільства, а зібрати й узагальнити висловлені в академічному середовищі точки зору. Тому звернулися до експертів із проханням виказати своє розуміння модернізації суспільства і визначити в ній роль науки. На відкрите запитання щодо сутності модернізації суспільства відповіли 36 із 38 експертів, на питання стосовно ролі науки — 33 експерти. При цьому один з експертів зазначив, що він не розуміє, що таке «модернізація» суспільства, ймовірно вважаючи цей термін чимось на зразок «соціального туману» або теоретичної еkleктики. Враховуючи «розмитість» цього терміну й величезну прірву між заявленими цілями модернізації і реальними результатами «модернізаційних» змін, висловлена науковцем позиція зовсім не безпідставна.

Загалом під модернізацією суспільства експерти розуміють процес його оновлення, осягнення, удосконалення, трансформації головних соціальних інститутів, технологічної бази, системи цінностей тощо заради покращення якості життя та більш ефективного функціонування і гармонійного розвитку суспільства. З одного боку, це відповідає поширеному серед науковців розумінню модернізації як «процесу позитивних змін держави і суспільства, заснованого на економічних, політичних і культурних інноваціях та ведучого в кінцевому рахунку до зміни типу його економічної структури і політичної організації, підвищенню добробуту людей, розвитку культури, науки і техніки та збереженню природи» [5, с. 365]. З іншого боку, аналіз конкретних відповідей

виявив різноманіття думок експертів, іноді навіть протилежних за своєю спрямованістю, що віддзеркалює як складність нинішньої ситуації у сфері науки і в українському суспільстві в цілому, так і різноманітність соціокультурних цінностей людей.

Модернізацію суспільства як оновлення, оновлення, удосконалення сприймає майже половина експертів. При цьому шестеро з них прямо або опосередковано зазначили необхідність копіювання західних взірців («приведення основних соціальних інститутів і суспільної свідомості до стандартів, за якими живуть економічно і політично розвинені західні суспільства», «створення модерних (новоєвропейських) соціальних інституцій», вихід на значення параметрів соціально-економічного розвитку передових країн світу, досягнення сучасних стандартів розвитку, впровадження західних цінностей). Ключовими термінами у визначенні модернізації як оновлення/оношення суспільства експерти зазначали суспільні/соціальні інститути, цінності, а також головні сфери життя суспільства. Вони підкреслювали направленість модернізації на розвиток і процвітання суспільства, підвищення рівня добробуту та якості життя людей. Лише один з експертів прямо зазначив, що під модернізацією він розуміє «досягнення соціуму, що інституційно ґрунтується на раціональному капіталізмі, демократії, публічній сфері та національній державі». На особливу увагу заслуговує визначення експерта, який вірно наголосив на особливій специфіці та складнощях модернізації суспільства: «Модернізація є об'єктивно зумовленим процесом, але модернізація суспільства, на відміну від технічної модернізації, незалежно від фінансових ресурсів, потребує істотно більш тривалого періоду та урахування того, що людей, незалежно від їхніх переконань, не можна знищувати як застаріле обладнання. Модернізація суспільства полягає у зміні стилю мислення та діяння членів цього суспільства». Третина експертів розуміють модернізацію як зміни, перехід, транс-

формацію. Конкретизація експертної думки висвітлює багатоаспектність досліджуваного поняття й існуюче розмаїття уявлень науковців. Одні з них визначають модернізацію як зміну «стратегічної моделі розвитку суспільства, економіки, громадянина», зміну «економічного і соціального, політичного устрою суспільства на основі сучасних наукових знань, технологій та соціальних принципів, які б розширювали права та свободи людини», або зміну світогляду. Інші розуміють модернізацію як перехід «суспільства на новий рівень розвитку, опираючись виключно на науку, нові знання, індустріалізацію та нове відношення до ЛЮДИНИ», або «від традиційного суспільства до суспільства сучасного інноваційного типу» чи то до «суспільства знання». Ті експерти, що сприймають модернізацію як процес трансформації, підкреслюють його перспективний і усвідомлений характер.

Низка експертів, по суті, ідентифікує модернізацію суспільства з його гармонійним розвитком і покращенням стану, зростанням ефективності функціонування суспільства («гармонійний розвиток життєво необхідних сфер (охорона здоров'я, освіта, наука, культура)», «підняття загальної ефективності функціонування суспільства», «всеосяжна екологізація, гуманізація та гармонізація всіх сфер життя для всіх членів суспільства»). Деякі експерти свідомо звужують модернізацію до вирішення найгостріших проблем життя сучасного українського суспільства («подолання корупції; пріоритетна підтримка освіти, науки й інноваційно орієнтованого бізнесу; виховання поваги до законів; систематична робота з консолідації суспільства на основі пом'якшення наявних в ньому суперечностей», «подолання націоналістичних тенденцій у суспільстві; реальний розподіл різних гілок влади; реальний розподіл влади та бізнесу»).

Оцінюючи роль науки, експерти підкреслювали, що модернізація сучасного суспільства неможлива без її розвитку, оскільки саме наука та освіта формують суспільство і забез-

печують його зміни зі знаком «плюс». Наука, виробляючи та поширюючи наукові знання, дає суспільству нові технології, нові джерела енергії, нові можливості для підвищення рівня життя і переходу на якісно новий щабель існування. Проте внаслідок катастрофічного недофінансування науки в Україні остання позбавлена можливості ефективно виконувати свої функції і відчутно впливати на розвиток суспільства.

Що ж до конкретних напрямків впливу вітчизняної науки на українське суспільство, то, згідно з оцінками експертів, більшою мірою вона впливає сьогодні на виробництво нового знання (2,1 бала за 3-бальною шкалою, де «1» означає малий, «2» — посередній, «3» — значний вплив), технологічне забезпечення обороноздатності країни (1,9 бала), поширення інформаційних і комунікаційних технологій, зростання освітнього і культурного рівня громадян (по 1,7 бала). На нижній межі посереднього впливу перебуває, за оцінками експертів, вплив української науки на формування наукового світогляду, наукове забезпечення національної безпеки, розв'язання екологічних і продовольчих проблем (відповідно, 1,6; 1,6; 1,5 та 1,5 бала). На інші аспекти суспільного життя, такі як консолідація суспільства, розвиток суспільно-політичної системи, підвищення рівня та якості життя населення, розвиток системи охорони здоров'я, сприяння інноваційному розвитку економіки, науково-експертне забезпечення державної соціально-економічної, культурної і зовнішньої політики тощо, вітчизняна наука, за оцінками експертів, впливає ще менше (відповідні бали становлять від 0,9 до 1,4).

ЩО ДУМАЮТЬ УКРАЇНЦІ ПРО МОДЕРНІЗАЦІЮ КРАЇНИ?

Теоретичний дискурс щодо сутності модернізації суспільства висвітлив загальний тренд розуміння цього феномену як процесу позитивних змін держави й суспільства, що веде до такої соціально-економічної та політичної

системи організації життєдіяльності людей, яка забезпечує підвищення їхнього добробуту, розвиток культури, науки й техніки, збереження навколишнього середовища. І яким би складним і довготривалим не був би цей процес, якщо обрано вірний курс соціальних змін, застосовано адекватні інструменти, позитивні результати неминуче будуть відчуватися людьми на кожному кроці такої цілеспрямованої трансформації. І навпаки, хибне уявлення політиків і керманців про бажану модель розвитку суспільства, застосування неприйнятних інструментів неминуче призведе до хаосу і деградації суспільства.

Про те як трансформувалося українське суспільство за часи його новітньої історії написано вітчизняними суспільствознавцями чимало. Неупереджено і чесно зміни, що відбулися в нашому соціумі, проаналізовано відомими українськими соціологами і представниками інших суспільних наук: А. Арсеєнком, Є. Суїменком, В. Тарасенком, К. Ткаченком, М. Шульгою тощо [15–21]. Ідеї та висновки цих інтелектуалів багато в чому співпадають, оскільки ґрунтуються на об'єктивному науковому аналізі реального життя українського суспільства, емпіричне знання якого надає соціологічний моніторинг соціальних змін в українському суспільстві, який щорічно з 1992 року проводить Інститут соціології НАН України. Науковий аналіз соціологічних і статистичних даних не лише надав конкретної змістовності та визначеності абстрактним поняттям трансформації/модернізації українського суспільства, а й довів, що в результаті здійснення неоліберальних реформ за рецептами Вашингтонського консенсусу Україна перетворилася на периферійну країну світової капіталістичної системи; а проведена трансформація виявилася деструктивною і призвела до соціальної інволюції. Як глибоко і чітко стверджував ще на початку 2000-х років, у найбільш успішний за останню чверть століття період розвитку українського суспільства, відомий вітчизняний соціолог-теоретик В. Тарасенко, в Україні від-

бувся «копіювальний», «модерністський експеримент» [18, с. 135, 147].

Новими ознаками трансформованого суспільства в нашій країні стали деіндустріалізована та примітивізована економіка, деградована сфера зайнятості й масове збідніння населення, розтрощена соціальна сфера й система соціального захисту, лібералізація політичного життя і відчуження народу від влади, укорінення олігархату та всеохоплюючої корупції, соціальна й культурна дезінтеграція суспільства, монетизація суспільної свідомості та поява «аморальної більшості», депопуляція країни тощо. Традиційними стали абсолютні розбіжності між офіційно задекларованими цілями розвитку країни — побудовою сильної, демократичної, правової держави, з потужною, соціально орієнтованою економікою, здатною забезпечити гідне життя її громадянам, — і майже протилежними реаліями zdegradovanого життя значної частини населення. Замість соціально зорієнтованої ринкової економіки в Україні утвердився бюрократично-олігархічний капіталізм, вирішальну роль в якому відіграють монополюсно корумповані суб'єкти, що реалізують свої приватні інтереси на шкоду загальнонаціональним. Аналізуючи соціальну ідентифікацію трансформованого українського суспільства, В. Тарасенко об'єктивно визначив його як бідне, різко поляризоване й атомізоване, хронічно кризове суспільство, в якому соціальна свобода, народовладдя, забезпечення навіть конституційно прописаних прав громадян є ілюзорними, а український народ залишається неймовірно приниженим, пограбованим та обманутим [18, с. 174–176, 183, 190, 543].

До зазначених результатів трансформації сучасного українського суспільства можна додавати інші, як негативні, так і позитивні. На жаль, позитивних суттєво менше і тому держава, в якій ми живемо, сприймається громадянами як асоціальна, неправова й недемократична, про що постійно свідчать результати моніторингових опитувань Інституту соціоло-

гії. У 2017 році під час проведення масового опитування ($N = 1800$) вперше попросили респондентів оцінити проведену трансформацію основних сфер українського суспільства і визначити своє ставлення до інших аспектів модернізації (повторно ці запитання ставилися в 2019 р.)³. Показово, що на запитання «Яка з наведених складових українського суспільства є найбільш модернізованою?», п'ята частина респондентів (19 %) не змогла дати відповідь, майже половина (45 %) зазначила, що «жодна зі сфер не є модернізованою» (у 2019 р. це зазначили 24 і 38 % відповідно).

У 2017 р. найбільш модернізованими респонденти вважали інститути громадянського суспільства, зокрема волонтерство (18 %), у 2019 р. ця частка зменшилась до 13 %. Модернізацію економіки, ціннісно-нормативної і політичної сфери зазначив приблизно кожний десятий (відповідно, 13, 12 і 9 % у 2017 р. та 13, 12 і 11 % у 2019 р.). Найбільше заважає модернізації українського суспільства, на думку громадян, «відсутність лідерів, здатних очолити цей процес», «небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати українське суспільство» і «небажання влади нести витрати (матеріальні, часові тощо)». На зазначені чинники у 2017 р. вказали приблизно однакові і досить вагомими частки респондентів (відповідно, 27, 26 і 25 %), у 2019 р. після приходу до влади нових політичних сил акценти дещо змінилися (22, 21 і 29 %). На слабку активність громадянського суспільства як бар'єр на шляху модернізації вказує значно менше респондентів — 8 % у 2017 р. і 11 % у 2019 р. На запитання, які со-

³ Вибіркова сукупність репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років). За типом побудови вибірка є тріступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому шаблі. Опитування здійснювалося за методом самозаповнення анкет («*self-administrated*»). Польовий етап проводив Благодійний фонд «Інтелектуальна перспектива» з 3 червня по 23 липня 2017 р. Контроль якості роботи здійснював Інститут соціології НАН України. У 2019 р. масове опитування українських громадян ($N = 1802$) було проведено в серпні.

ціальні інститути і структури сприяють модернізації нашого суспільства, за даними обох опитувань, кожен п'ятий (22 %) респондент не зміг дати відповідь. При цьому значні частки громадян вважають, що модернізації «ніхто не сприяє» (36 % у 2017 р. і 26 % у 2019 р.).

Високий рівень довіри до Президента В. Зеленського і його команди позначився і на сприйнятті ролі владних структур у модернізації українського суспільства. У 2017 р., на думку громадян, модернізації найбільше сприяли вітчизняні та міжнародні громадські організації (відповідно, 19 і 18 %). Друге місце в ієрархії впливу в уявленні респондентів займали бізнесові осередки (12 %), об'єднання роботодавців (9 %), Президент України (9 %). Верховну Раду і Кабінет Міністрів як агентів модернізації зазначали всього 6 і 5 % опитаних. Після проведених президентських і парламентських виборів головне місце в ієрархії впливу в масовій свідомості займає Президент України (26 %), друге — міжнародні громадські організації (19 %), третє поділяють Верховна Рада, Кабінет Міністрів, вітчизняні громадські організації і бізнесові осередки (відповідно, 15, 14, 14 і 12 %). НАН України як агента модернізації зазначали всього 7–8 % опитаних, політичні партії та блоки — 4–6 %.

Відповіді респондентів свідчать, що у масовій свідомості переважають негативні оцінки змін, що відбуваються у суспільстві (твердження щодо відсутності модернізації суспільства («жодна зі сфер не є модернізованою») і активних дій з боку потенційних агентів модернізації («ніхто не сприяє»), а також значна частка тих, хто не зміг визначитися з цих питань, скоріше за все у зв'язку з тим, що не відчуває ніяких змін на краще). Це співпадає з іншими даними моніторингових спостережень, зокрема з переважно негативними змінами різних аспектів життя людей, незадовільною оцінкою розвитку демократії, не підтримкою запроваджених «ринкових» реформ, масовою недовірою до інститутів влади, переважно негативним сприйняттям загального стану справ

в економічній, політичній сфері країни тощо⁴. Дуже позитивно сьогодні, дійсно, сприймається інститут волонтерства, який зазнав стрімкого розвитку у найбільш скрутні для нашого суспільства часи воєнного протистояння на сході країни і досяг найвищого рівня довіри з боку громадян — 58 % у 2017 р. та 55 % у 2019 р. Він є чи не єдиним справжнім, дієвим осередком громадянського суспільства, яке тільки починає формуватися в Україні.

ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Цілком зрозуміло, що головною метою нинішньої модернізації українського суспільства повинно бути подолання його перманентно кризового стану та забезпечення глобальної конкурентоспроможності української держави. Останнє неможливе без реалізації неодноразово задекларованого курсу на інноваційний розвиток економіки, широкого впровадження новітніх винаходів і технологій. Проте, чи можливо це за нинішнього формату функціонування нашого суспільства? Як доводять і соціологи, і науковці, — ні. Так, на думку В. Тарасенка, сама ідея інноваційного типу суспільного розвитку за умов інволюційного соціального поступу в Україні є ілюзією. Оскільки у нас, по-перше, відсутній справжній суб'єкт цього типу розвитку — середній клас, а по-друге, правляча верхівка, володіючи «не самостійним, копіювальним, репродуктивним розумом, не має необхідного творчого потенціалу» для реалізації офіційно проголошеного завдання інноваційного розвитку. Тим паче, що «ця група надто перебільшено керується інтересом власного збагачення» [18, с. 575].

Унеможливорює інноваційний розвиток сама неоліберальна філософія господарювання, за-

⁴ Ознайомитися з даними національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2018 рр. і відповідними аналітичними публікаціями фахівців Інституту соціології НАН України можна в бібліотеці і на сайті Інституту (i-soc@i-soc.org.ua).

позичена/взята на озброєння українською владою. Відмовитися від неї закликають, зокрема, автори «Стратегії інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів» і фахівці Інституту досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України, що понад 20 років досліджують проблеми інноваційного розвитку вітчизняної економіки. Так, директор згаданої установи, відомий український наукознавець Б. Малицький, вперше у вітчизняній науковій літературі проаналізував вплив неоліберальних ринкових відносин на інноваційний розвиток економіки та показав як вони виштовхують інноваційні чинники з числа головних драйверів економічного зростання, що неминуче призводить до кризи інноваційного розвитку економіки [22].

Офіційно задекларований в українському суспільстві курс на розвиток інноваційної економіки як логічне віддзеркалення об'єктивної потреби в ньому для підвищення конкурентоспроможності національної економіки суперечить реальній практиці господарювання, що призвела до інноваційного дефолту. Стан останнього ґрунтовно проаналізував український економіст О. Шнипко [23]. Розуміння важливості інноваційної проблематики для наукового забезпечення розвитку сучасного суспільства й необхідності виходу за межі суто технологічних й економічних підходів у формат міждисциплінарних досліджень із широким соціальним контекстом породило ідею дослідження соціального потенціалу інноваційного розвитку економіки (ІРЕ) України. Тим паче, що за умов дефіциту фінансових ресурсів і часу дуже важливо задіяти неекономічні чинники інноваційного розвитку, зокрема соціальний потенціал як сукупний потенціал соціальних суб'єктів, соціальних відносин і соціальних інститутів, що забезпечують необхідні передумови й середовище для такого розвитку. За даними експертного опитування, проведеного відділом економічної соціології Інституту соціології, інтегральний індекс наявного соціального потен-

ціалу ІРЕ України становить за 5-ти бальною шкалою лише 2,3 бала. Серед шести виділених структурних складових цього потенціалу найнижче оцінюються соціально-політичний, інституційний і соціально-економічний потенціали (1,7, 2,0 і 2,1 бала відповідно), на рівні, ближчому до середнього, — соціокультурний, науковий та освітній потенціали ІРЕ (2,7, 2,9 і 2,9 бала відповідно)⁵.

На думку експертів, для інноваційного розвитку наша країна має всі необхідні природні і науково-технічні ресурси. Найкраще для здійснення ефективного соціально-економічного розвитку Україна забезпечена саме природними і людськими ресурсами, слабкіше — матеріально-технічними. Бракує також фінансових ресурсів, хоча як зауважили деякі експерти, за бажання можна знайти і їх. Найгіршим є забезпечення технологічними і соціальними ресурсами. Як підкреслювала відомий експерт з питань інноваційної політики Л. Федуллова, проявилися наслідки найгіршого сценарію розвитку української промисловості, тим більше, що весь трансформаційний цикл виявився неінноваційним. За оцінками авторів національної стратегії розвитку «Україна—2015», в країні триває руйнування технологічного потенціалу, а ступінь технологічного відставання від передових країн за останні роки «сягнув критичної межі, за якою настає втрата самої здатності створювати конкурентоспроможну наукомістку продукцію» [24, с. 71].

⁵ Експертне опитування ($N = 26$, 2013 р.) проводилося в рамках науково-дослідної теми «Соціальний потенціал інноваційного розвитку економіки України». Опитано не просто висококваліфікованих науковців та держслужбовців, а саме тих фахівців академічних інститутів, вузів і державних структур, які безпосередньо займалися теорією та організацією інноваційного економічного розвитку, тобто є носіями найвищого рівня знань із зазначеної проблематики. Більш детально ознайомилися з аналізом опитування за складовими соціального потенціалу ІРЕ України, інноваційними можливостями різних соціальних груп, перспективами ІРЕ України і чинниками, що його стримують, так само як і з статистичними індикаторами інноваційності вітчизняної економіки, можна в роботі [24].

Аналіз результатів опитування виявив також істотну розбіжність в оцінках людських і соціальних ресурсів: 60 % експертів вважають, що Україна достатньо забезпечена людськими ресурсами і тільки 9 % (кілька експертів) зазначили, що і соціальними ресурсами вона забезпечена достатньою мірою, що підкреслює важливість аналізу соціального потенціалу інноваційного розвитку.

Щоб отримати максимально повну картину реального стану сукупного соціального потенціалу ІРЕ було виокремлено в рамках кожного із зазначених вище його субпотенціалів найважливіші складові. Зокрема, у межах соціально-політичного потенціалу аналізували такі параметри: зацікавленість влади в реальному забезпеченні інноваційного розвитку, її здатність розробляти та реалізовувати програми ІРЕ, консолідація суспільства заради економічного й соціального розвитку, а також відстоювання владою національних інтересів України. І хоча всі виокремлені соціально-політичні чинники були оцінені експертами як значимі і дуже значимі, в українському суспільстві вони перебувають на низькому і дуже низькому рівні. Найнижче було оцінено консолідацію нашого суспільства (1,5 бала). При цьому переважна більшість експертів певні, що без консолідації суспільства, як і без довіри, ІРЕ взагалі неможливий (81 і 85 % відповідно). Низька оцінка складових соціально-політичного потенціалу корелює із такою ж низькою експертною оцінкою державної підтримки інноваційної активності (ця складова інституційного субпотенціалу ІРЕ отримала 1,6 бала). Зазначена експертами вкрай низька оцінка сьогодишньої ролі держави в ІРЕ України суперечить розумінню і експертами, і науковцями надзвичайно значущої і багато в чому вирішальної ролі, яку держава має відігравати у забезпеченні інноваційного розвитку.

Серед соціокультурних чинників найнижче оцінено наявну в суспільстві інноваційну культуру (1,7 бала), хоча формування останньої було визнано одним із пріоритетів української

інноваційної політики ще з 2003 р. Важливо підкреслити, що інноваційна культура матиме вирішальний вплив на розвиток суспільства тільки за наявності відповідного рівня культури, зокрема й інноваційної, самої влади. Остання здатна виконувати роль провідника передової культури лише за умови, що вона є політичною/економічною елітою не тільки за своїм соціальним статусом, а, головне, за своїм інтелектуально-культурним багажем і відданістю українському народові.

Найбільш високо, вище за середній рівень, оцінено науковий і освітній потенціали, що підтверджується і відповідними рейтингами України в міжнародних порівняннях. Як стверджують фахівці Інституту досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва, сукупний інтелектуальний потенціал українського суспільства, «капіталізація якого може стати величезним ресурсом розвитку, для накопичення якого іншим країнам потрібно десятки років», становить не менше половини всього національного багатства країни і оцінюється на рівні 2,5–3,0 трлн доларів [25, с. 74]. Експертне опитування виявило також істотний розрив між спроможністю науково-дослідних колективів генерувати нові ідеї та можливостями перетворювати їх в інновації. Якщо спроможність генерувати нові ідеї експерти оцінили на рівні 3,2 бала, то можливості перетворення їх в інновації – на рівні 2,3 бала. Тобто, реалізація наявного науково-дослідницького потенціалу в українській економіці залишається актуальною проблемою, для вирішення якої політика «фінансового знекровлення» вітчизняної науки має бути замінена її всебічною підтримкою і розвитком.

Загалом, на думку експертів, за сучасних умов ані ІРЕ, ані інноваційний прорив в Україні, попри їхню життєву необхідність для українського суспільства та економіки, неможливі. Тільки троє з 26 експертів бачать інноваційний поступ найбільш вірогідним серед можливих сценаріїв розвитку української економіки у найближчі 10–15 років, вісім фахівців –

інерційний, 10 — змішаний. Забезпечити інноваційний розвиток нашої країни можливо лише за умови реальної підтримки цього курсу з боку держави та подолання «жорстких» соціальних бар'єрів, таких як неоліберальна ідеологія, сімейно-клановий олігархічний капіталізм, тінізація економіки, всеохоплююча корупція, високий рівень соціально-економічної нерівності, тотальна недовіра населення до влади. Потрібно перевести декларативно проголошений стратегічний курс на інноваційний розвиток країни у площину конкретних відповідних дій, розуміння яких добре відомо не лише з прикладу інших розвинутих країн, а й на працювано в Україні, і запровадити механізм відповідальності за ІРЕ країни на всіх рівнях. Крім подолання зазначених бар'єрів на шляху інноваційного розвитку важливо також повною мірою задіяти наявний соціальний потенціал із знаком «плюс», перш за все накопичений інтелектуальний потенціал українського суспільства.

РОЛЬ НАУКИ В МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: МІСІЯ (НЕ)МОЖЛИВА

Як відомо, стан науки в суспільстві віддзеркалює загальний рівень його інтелекту й культури, визначає реальні можливості та перспективи. Без розвитку науки й наукомістких галузей неможливо провести ані економічну, ані технологічну модернізацію країни. Більш того, як справедливо стверджував Ф. Жоліо-Кюрі, країна, яка не розвиває науку, неминуче перетворюється на колонію. За радянські часи вітчизняна наука успішно конкурувала з найрозвинутішими країнами світу. Після розпаду Союзу, на тлі правового свавілля і монетизації свідомості, Україна опинилася в лещатах неоліберальної ідеології господарювання, кланово-олігархічного капіталізму і всеосяжної корупції. На жаль, наукова спільнота, серед здобутків якої чимало унікальних досягнень, не змогла дати належну оцінку і протистояти процесам деградації вітчизняної економіки та

суспільства, погіршенню добробуту й послабленню соціальної захищеності громадян, запобігти руйнуванню системи освіти та наукової сфери. За роки незалежності українська наука зазнала катастрофічних змін: зменшилося до мізерних обсягів її фінансування, безпрецедентно знизився престиж наукової діяльності, вп'ятеро скоротилася чисельність науковців.

Якщо в 1991 році сукупні витрати на дослідження і розробки становили 2,4 % ВВП (що відповідало рівню найбільш інноваційних економік світу!), у 1992 році їх було скорочено до 1,5 % ВВП, у 2007 році — до 0,9 % ВВП, у 2015 — до 0,6 % ВВП [26]. Для порівняння: за даними Інституту статистики ЮНЕСКО, США витрачають на дослідження і розробки (*R&D*) 2,8 % свого ВВП, Німеччина — 2,9 %, Ізраїль — 4,3 % [27].

Державне фінансування науки в Україні останніми роками було зменшено до 0,18 % ВВП, що становить мізерну частку від передбаченого законодавством України рівня (а саме від 1,7% ВВП⁶). Абсолютні ж показники державного фінансування фундаментальних досліджень у нашій країні і розвинутих країнах світу, враховуючи розміри їхніх ВВП, взагалі не співставні. Так, державне фінансування науки в Україні у 2015 році було близько 5 млрд грн, або менш як 200 млн євро, що приблизно дорівнює бюджетові одного солідного західного університету [29]. Науковці, які насправді становлять інтелектуальний потенціал нації, позбавлені гідної оплати своєї праці і приречені на вкрай бідне існування. Загалом державні витрати на одного українського вченого втричі нижчі, ніж у Росії, у 18 разів, ніж у Бразилії, в 34 рази, ніж у Південній Кореї, в 70 разів, ніж у США [30]. Не випадково більш як 7000 вчених віком до 35 років лише впродовж трьох ро-

⁶ Хоча керманічам країни відомо, що розраховувати на істотну економічну функцію науки можна тільки починаючи з порогового значення 1,7 % ВВП (за нижчих обсягів фінансування наука здатна виконувати лише соціокультурну функцію) [28]. А коли фінансування науки менше за 0,7 % ВВП, відбувається її деградація.

ків (з 2012 до 2015 року) залишили науку [31], тільки у 2015 р. близько двох тисяч молодих науковців звільнилися з Академії [29]. Загалом кількість дослідників в Україні у розрахунку на душу населення стала втричі нижчою, ніж у середньому по країнах ЄС [28]. Для порівняння: кількість дослідників на один мільйон жителів у США сьогодні становить 4231, у Німеччині — 4363, в Ізраїлі — 8255, в Україні — 1026 (що навіть нижче, ніж у Марокко (1032), де на дослідження і розробки (*R&D*) керманічі цієї африканської країни спрямовують 0,7 % ВВП) [27].

Далекоглядні політики, навіть за несприятливих кризових умов, намагаються збільшити витрати на розвиток науки, розуміючи, що це є головний чинник економічного зростання в сучасному конкурентному середовищі та найважливіший інститут, здатний дати відповіді на глобальні виклики XXI століття. Європейські країни, не уявляючи свого майбутнього без сильної науки, прагнуть збільшити фінансування досліджень до 3 % ВВП. Наші ж керманічі лише на словах підтримують важливість розвитку вітчизняної науки, а на ділі продовжують практики її фінансового знекровлення і замовчування існуючих проблем.

Експертне опитування щодо ролі науки у модернізації українського суспільства виявило наступне. Як найкомпетентніші представники наукової сфери експерти підкреслювали не просто відсутність належного фінансування, а його «критично недостатній», «недопустимо, катастрофічно низький», «жалюгідний» рівень. Поряд із фінансовим чинником, на який припадає 55 % усіх зазначених експертами соціально-економічних причин, що стримують розвиток вітчизняної науки, були названі такі соціально-економічні бар'єри як «відсутність економіки, яка потребує наукових розробок», «слабий запит з боку виробництва до науки», низький рівень зарплат науковців тощо. На думку низки експертів, розвиток вітчизняної науки, перш за все, стримує олігархічна система влади і периферійний характер «капіталі-

му для своїх», побудованого в Україні. Серед тих, хто вказав на соціально-політичні бар'єри на шляху розвитку науки, половина підкреслювали нерозуміння владою її вирішальної ролі у розвитку сучасного суспільства і, як наслідок, негативне ставлення держави до науки і культивування такого ставлення в суспільстві.

Розвиток науки в сучасній Україні стримується не лише соціально-економічними і політичними факторами. Перешкоджає цьому також низка інституційних, соціокультурних та інших чинників. Серед інституційних перешкод було зазначено, насамперед, недоліки в організації та управлінні наукою, неготовність наукових установ до роботи в умовах ринку, відсутність адекватних критеріїв оцінки наукової діяльності, низька активність учених щодо зміни ситуації на краще. Головними соціокультурними бар'єрами, на думку експертів, є нерозвиненість сучасної культури наукової діяльності; дефіцит кваліфікованих кадрів; девальвація соціального капіталу науки⁷; недостатнє знання іноземних мов і новітніх інформаційних технологій.

Серед іншого, що заважає розвитку науки в Україні, було названо труднощі в залученні талановитої молоді (через відсутність необхідних умов), старіння кадрів, «слабку інтеграцію української науки у світову», «нав'язану Україні ззовні роль донора науково-технічного потенціалу», а також поширення кон'юнктури, «грантоїдства» і випадків псевдонаукової діяльності.

Ставлення держави до вітчизняної науки експерти оцінили як вкрай незадовільне — в середньому 1,9 бала за 10-бальною шкалою. Так само низько, на рівні двох балів оцінено і бажання бізнесу фінансово підтримувати науку. Негативно оцінено й ставлення ЗМІ до науки (2,9 бала за 10-бальною шкалою, де «1» — неадекватне висвітлення стану та ролі вітчизня-

⁷ 92 % експертів вказали на зниження престижу професії вченого за останні роки, причому три чверті оцінили це зниження як істотне.

ної науки, а «10» — адекватне висвітлення). Загалом, порівняно з експертним опитуванням 2006 р., ставлення до вітчизняної науки з боку держави, суспільства, ЗМІ та бізнес-структур суттєво погіршилося. На жаль, і надалі переважна більшість вітчизняних експертів (26 із 36 осіб) прогнозують погіршення стану науки.

Експерти глибоко розуміють не тільки вирішальну роль науки для модернізації сучасного суспільства, а й доленосну для нашої країни значущість її стану і перспектив. Водночас є і реалістичне усвідомлення того, що ефективно виконувати свої суспільні функції наука може лише за умов достатнього фінансування та підтримки з боку держави.

На відміну від індивідуального ставлення нинішнього керівництва держави і бізнесу до вітчизняної науки, в Україні існує суспільний запит на її розвиток. За даними моніторингу громадської думки, переважна більшість населення країни розуміє визначальну роль науки для розвитку сучасного суспільства. На думку двох третин населення, розвиток української економіки й суспільства в цілому неможливі без розвитку вітчизняної науки. Більше того, рівень довіри до вчених України постійно залишається найвищим серед соціальних інститутів суспільства. За даними моніторингу 2019 року, він співставний тільки з показниками довіри до волонтерів (56 і 55 %, відповідно). Для порівняння, Президенту, Уряду, Верховній Раді у серпні 2019 року довіри було значно менше — 37, 17 і 17 % населення відповідно.

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ І ВИСНОВКИ

Аналіз висловлювань найкомпетентніших представників академічної науки України виявив, що їхнє розуміння сутності модернізації суспільства вельми неоднорідне. Хоча в цілому уявлення експертів віддзеркалюють практично весь існуючий у науковому дискурсі різноманітний спектр контенту цього «терміну-парасолки». Конкретизація змісту поняття модернізації значною мірою залежить від ідео-

логічної, світоглядної позиції дослідника, що значно ускладнює досягнення консенсусу не тільки в політичних, а й в наукових дискусіях. Як наголошує канадський соціолог науки Ів Женгра: «Досягнення консенсусу тим менш вірогідно, що до спору долучаються ідеологічні, політичні, релігійні або моральні точки зору, правоту яких не може визначити науковий метод» [32, с. 104]. Крім того, саме на соціальні науки вплив з боку зовнішніх сил завжди є найбільшим. Об'єкт соціальних, зокрема соціологічних наук, на відміну від природничих і технічних, знаходиться в центрі соціальної боротьби і тому «правда» виступає об'єктом боротьби і в соціальному світі, і в соціологічному, який прагне створити істинне уявлення про нього. Як підкреслював відомий французький соціолог П. Бурдьє, соціальні інтереси генерують тактику переконань, стратегій і культурних диспозицій, що впливають на зміст і розвиток наукових знань [33, с. 69, 84, 88, 115]. Це безпосередньо стосується і теорій модернізації, які з часу їхнього створення постійно конкурували між собою, то сягаючи тимчасового піку моди, то зникаючи у небуття. Як підкреслив на своїй публічній лекції «Теорії модернізації та глобалізації: хто і навіщо їх придумував» (Інститут суспільного проектування, Москва, 2006) відомий американський соціолог, експерт Ради з соціальних наук у США К. Калхун, соціальна теорія — це «конкуренція між різними школами, конкуренція за увагу громадськості і політичний вплив, за ресурс в академічному середовищі». Він чітко довів, що «теорія модернізації — це ярлик, який позначає цілком певний ідеолого-теоретичний конструкт». Більше того, на думку К. Калхуна, «з точки зору теорії модернізації неоліберальна шокова терапія не мала б ніякого сенсу», оскільки за умов, коли ще не виникли сучасні законодавчі інститути, сучасні політичні партії, сучасна культура тощо, це може закінчитися катастрофою [34].

Слідом за В. Ядовим варто ще раз наголосити, чи правомірно трансформацію суспільства

за капіталістичним взірцем називати модернізацією і взагалі чи слушно чудово працюючий в царині техніки та технологій термін переносити на соціальний світ, надскладну соціальну тканину, абсолютно на всі прояви соціальності? Чи потрібні зайві терміни, що не прояснюють, а ускладнюють, не просувають суспільну думку до розуміння істини соціального буття, а лише надають модного, до того ж плутаного термінологічного окрасу? Чи доцільно навіть ставити питання про модернізацію, наприклад, культурної матриці суспільства, властивих саме йому цінностей і традицій, що характеризують особливу якість соціальності, за взірцем, визначеним в якомусь теоретичному центрі? Чи не адекватніше й конструктивніше вести мову про розвиток, піднесення культури кожного суспільства і взаємозбагачення модерними здобутками? Якщо поняття модерну як синоніму сучасності є природним і виправданим, проблеми модернізації техніки, технології, економіки — зрозумілими й необхідними, то концепт модернізації суспільства, його ціннісно-культурної складової потребує обережного застосування, оскільки його побудовано на сильному спрощенні соціального життя і це породжує більше питань, ніж дає чітких відповідей та орієнтирів. Це багато в чому пояснює підйоми і спади інтересу до теорій модернізації, появу теорій пост- і неомодернізації. Проте і стосовно поняття модерну серед дослідників немає єдиної позиції, що саме вважати істиною модерним. Невипадково реальна мноликість сучасності породила ідеї множинних модернів.

Не можна не погодитися із висновком відомого польського соціолога, експрезидента Міжнародної соціологічної асоціації 2004–2006 рр. П. Штомпки щодо особливостей модернізації суспільства: «Все ясніше усвідомлюється, що темпи, ритм і наслідки модернізації в різних сферах соціального життя різні і що в дійсності спостерігається відсутність синхронності в зусиллях по модернізації. Ральф Дарендорф застерігає проти «дилеми трьох годин», звернених циферблатом до посткомуністичних

країн. Якщо для здійснення конституційної реформи може бути досить шести місяців, то в економічній сфері може не вистачити й шести років. На рівні глибинних пластів життя, відносин і цінностей, що складають сучасне «громадянське суспільство», оновлення торкнеться декількох поколінь.» [35, с. 181]. Доцільно нагадати й думку П. Штомпки щодо модернізаційних прагнень посткомуністичних країн: «Схоже, що саме в той момент, коли західні суспільства, стомлені подорожжю, готові зіскочити з поїзда сучасності, посткомуністичний Схід відчайдушно намагається піднятися на нього. В цій ситуації зовсім не просто знайти прийнятну ідеологічну опору для тих зусиль з модернізації, які робляться під егідою ліберальної демократії і ринкової економіки...» [35, с. 183]. Оцінка правомірності й істинності наукової теорії має спиратися не лише на знання і консенсус щодо дискусійних питань, а, перш за все, на реальні результати її втілення у життя і ефективності впливу на відтворення основних підсистем суспільства — економічної, політичної, культурної, соціальної, демографічної тощо.

Що ж стосується практики модернізації українського суспільства, то цілком очевидно, що модернізація, яка руйнує суспільство, це — не модернізація, а модерністський, неоліберальний експеримент. Він відкинув нашу Україну з числа найбільш промислово і науково розвинених країн на периферію сучасного світу, призвів до зубожіння і тотальної зневіри більшості громадян. У межах існуючої економічної моделі⁸ й укорінення олігархічної влади, поєднання бізнесу й держави, а тим паче за умов військових дій і фізичного знищення економічного потенціалу країни здійснити її модернізацію та перейти до інноваційного розвитку майже нереально. Так само нереально за умов подальшого фінансового знекровлення наукової сфери сподіватися на розвиток української

⁸ В Україні запроваджено сировинну модель економіки, яка за своєю сутністю не націлена на виробництво продуктів з високою доданою вартістю і стрімкий розвиток новітніх технологічних укладів.

науки й відчутну роль її прикладної складової у розвитку вітчизняної економіки та підвищенні добробуту людей. Попри природній оптимізм, ментально притаманний українському народові, який геніально точно і просто виразила у поезії «*Contra Spem Spero!*» Л. Українка, успішна реалізація будь-якого проекту, програми, стратегії потребує не тільки чітко сформульованої ідеї, а й відповідного забезпечення необхідними ресурсами, зокрема й матеріальними, фінансовими, людськими.

Метою аналізу була не розробка рекомендацій щодо успішної модернізації українського суспільства (це — завдання експертної наукової спільноти), а заклик до відповідальної професійної дискусії з цих питань, активної громадянської позиції кожного і невідкладних рішучих дій щодо збереження і зміцнення соціального потенціалу економічного розвитку нашої країни.

На вічне запитання «Що робити?» не існує універсальної відповіді, проте існують універсальні підходи до вирішення будь-якої проблеми: порядність, професійність, конструктивність, відповідальність, служіння своєму народові. Пошук відповідей з цих позицій — єдина запорука руху у вірному напрямі. На жаль, науковці у своїй більшості, ні на індивідуальному

рівні, ні на інституціональному (як представники головної наукової організації країни) активно не борються і не відстоюють ані свої права як працівники Академії, ані інтереси багатостраждального українського суспільства, і не стають міцною стіною на захист вітчизняної науки. Наукова сфера, як будь-яка сфера хронічно кризового/хворого суспільства, потребує серйозного реформування і водночас дбайливого ставлення з боку суспільства і держави. Дбайливого і бережливого ставлення не заради майна НАН України або спокусливої «економії» на витратах на цю доленосну для країни сферу, а заради зупинення подальшої деградації вітчизняної науки, збереження накопиченого наукового потенціалу і його крок за кроком розвитку. Варто повторювати пророчі слова Л. Пастера: «Наука має бути найвищим втіленням Батьківщини, бо з усіх народів першим буде завжди той, який випередить інші в сфері думки і розумової діяльності». Тому науковці як представники інтелектуальної еліти суспільства мають бути справжніми провідниками передового мислення і культури, відданими у своїй роботі принципам наукової неупередженості й об'єктивності заради вирішення найгостріших проблем українського суспільства і кращого майбутнього її громадян.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Dahms H.F., Barton K.P. Modernity. *International Encyclopedia of Economic Sociology*. Ed. by J. Beckert and M. Zafirovski. Routledge. London and New York, 2011. P. 451–455.
2. Зарубина Н.Н. *Социология хозяйственной жизни: проблемный анализ в глобальной перспективе*: учебное пособие. Москва, 2006. 392 с.
3. Зарубина Н.Н. *Социокультурные факторы хозяйственного развития: М. Вебер и современные теории модернизации*. Санкт-Петербург, 1998. 288 с.
4. Петров А.В. *Теории экономического развития общества*. Учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург, 2008. 143 с.
5. Соколова Г.Н. *Экономическая социология*: учебник. Минск, 2013. 384 с.
6. Armer J.M., Katsillis J. *Modernization Theory*. *Encyclopedia of Sociology*. New York: Macmillan Reference USA, 2000. P. 1883–1888.
7. Арсєнко А.Г. *Метаморфозы западных теорий и практик модернизации и развития*. *Економіка: теорія та практика*. 2017. № 2 (10). С. 4–12.
8. Ядов В.А. *Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций: Курс лекций для студентов магистратуры по социологии*. Санкт-Петербург, 2009. 138 с.

9. Reifer T. Development Theory. *The Cambridge Dictionary of Sociology*. General Editor Bryan S. Turner. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 133–135.
10. Петров А.В. *Социология профсоюзного движения*. Учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург, 2008. 160 с.
11. Мельник Л.Г. *Экономика и информация: экономика информации и информация в экономике: Энциклопедический словарь*. Сумы, 2005. 384 с.
12. Jary D., Jary J. Modernization. *Collins Dictionary of Sociology*. Harper Collins Publishers, 1991. P. 421–422.
13. Cockerham W.C. *The global society: an introduction to sociology*. New York: McGraw-Hill, Inc., 1995.
14. Петрушина Т.О. Стан науки в Україні (за оцінками вітчизняних та зарубіжних експертів). *Вісник НАН України*. 2017. № 11. С. 66–80.
15. Арсєнко А.Г., Малюк А.Н., Толстых Н.В. *Вызовы глобализации и Украина*. Киев, 2011. 517 с.
16. Арсєнко А.Г., Буткалюк В.А. Украина на геополитическом и геоэкономическом распятии истории. *Економіка: теорія та практика*. 2014, № 2 (4). С. 16–28.
17. Суименко Е. И. *Капитализм в нашем доме. Взгляд сквозь призму теории и социальной эмпирии*. Киев, 2007. 512 с.
18. Тарасенко В.І., Іваненко О.О. *Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма)*. Київ, 2004. 576 с.
19. *20 років капіталізму в Україні. Історія однієї ілюзії*. За ред. К. Ткаченка. Київ, 2015. 272 с.
20. Шульга Н.А. *Дрейф на обочину: двадцать лет общественных изменений в Украине*. Киев, 2011. 448 с.
21. Шульга М. *Збій соціальної матриці*. Київ, 2018. 284 с.
22. Малицкий Б.А. *Неолиберализм и кризис инновационного развития экономики. Формула кризиса*. Киев, 2013. 64 с.
23. Шнипко О.С. *Инновационный дефолт Украины: экономико-технологический контекст*. Київ, 2009. 248 с.
24. Петрушина Т. Соціальний потенціал інноваційного розвитку економіки України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 4. С. 66–93.
25. Малицкий Б.А. *Социальный капитал науки: оценка и пути наращивания*. Киев, 2013. 80 с.
26. Малицкий Б., Попович А. Украинская наука: куда ведет политика «урезания». *Зеркало недели*. 2016. 8 октября. URL: https://zn.ua/SCIENCE/ukrainskaya-nauka-kuda-vedet-politika-urezaniya_.html (дата звернення: 08.03.2017).
27. How much does your country invest in R&D? URL: <http://uis.unesco.org/apps/visualisations/research-and-development-spending> (дата звернення: 09.01.2018).
28. Попович А., Булкин И. Так как же нам быть с наукой? *Спільне*. 2015. 24 грудня. URL: <https://commons.com.ua/uk/neveselye-strochki/> (дата звернення: 07.03.2019).
29. Яцків Я. Слово про втіху та розпач. Академік Ярослав Яцків — про те, що може зупинити деградацію науки. *День*. 2016. 12 січня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/tema-dnya-cuspilstvo/slovo-pro-vtihu-ta-rozpach> (дата звернення: 08.03.2017).
30. Грабовський С. Українська наука: митарі та храми. *День*. 9 грудня. 2015.
31. Сененко А. Є інші статті витрат, на яких можна зекономити. *День*. 9 грудня. 2015.
32. Жэнгра И. *Социология науки*. Москва, 2017. 112 с.
33. Bourdieu P. *Science of Science and Reflexivity*. The University of Chicago and Polity Press. Printed in Great Britain. 2004. 129 p.
34. Калхун К. *Теории модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал*. URL: <http://www.inop.ru/files/calhoun.doc> (дата звернення: 07.03.2019).
35. Штомпка П. *Социология социальных изменений*. Москва, 1996. 416 с.

Стаття надійшла до редакції / Received 02.08.19

Статтю прорецензовано / Revised 27.08.19

Статтю підписано до друку / Accepted 28.10.19

T. Petrushyna

Institute of Sociology, the NAS of Ukraine,
12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021, Ukraine,
+380 44 255 7107, +380 44 255 7516, i-soc@i-soc.org.ua

SOCIOLOGICAL COMPREHENSION
OF THE PRESET-DAY UKRAINIAN SOCIETY MODERNIZATION

Introduction. Despite its widespread usage, the concept of “modernization” is not clearly defined. Concretization of its meaning depends on the researcher’s worldview position.

Problem Statement. The introduction of neoliberal economic principles did not lead to the improvement of society and the growth of human well-being. It transformed Ukraine into a raw-material appendage of global capitalism and the poorest country in Europe.

Purpose. To analyze public opinion on the modernization of Ukrainian society and identify the prospects for science and innovative development in Ukraine.

Materials and Methods. Analysis of statistical information and scientific publications on the problems of modernization, data of the sociological monitoring of social changes in Ukrainian society and two expert surveys (scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine and specialists on innovative development).

Results. The author has proved that the transformation of Ukrainian society is not, in essence, a modernization. It is a neoliberal experiment under the guise of modernism, which rejected Ukraine from the cohort of the most industrially and scientifically developed countries to the periphery of the modern world, led to impoverishment and total despair of the majority of citizens. The author substantiates that it is impossible to modernize Ukraine and turn to innovative development within the existing neoliberal model and the oligarchic power rooting. As a result of financial genocide and the lack of state support, science in Ukraine is deprived of the opportunity to effectively perform its public functions, in particular, to be one of the decisive agents of modernization of society in the interests of all citizens.

Conclusions. The specific political and ideological interests of a global capital stand behind the theory of modernization as an ideological and theoretical construct of modernity. The theory and practice of neoliberal modernization imposed on Ukraine as the main mean of reaching the path of successful socio-economic development have not lived up to the expectations and led to a chronic crisis state of the society. It requires finding another alternative model of development.

Keywords: modernization of society, neoliberal modernization, Ukrainian society, innovative development, science in Ukraine, public opinion, polls (sociological surveys).